

ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОСЯГАННЯ НА НОРМАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ПЕТРА І

THE GENESIS OF THE NATIONAL LEGISLATION ABOUT CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR INFRINGEMENT OF THE NORMAL ACTIVITIES OF THE BODIES AND INSTITUTIONS OF THE PENITENTIARY SERVICE DURING THE REIGN OF PETER I

Орел Ю.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства*

*Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини
ВНЗ «Відкритий міжнародний
університет розвитку людини «Україна»*

У статті розглянуто питання генезису вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби за часів правління Петра І. Звертається увага на те, що вперше в кримінальному праві з'являється відповідальність за втечу із заслання, однак, як і в інших пам'ятках законодавства, відсутня норма, яка б передбачала відповідальність засуджених за втечу з місць позбавлення волі, вчинену шляхом самозвільнення.

Ключові слова: Військовий Артикул, втеча, генезис вітчизняного законодавства, заслання, каторга, кримінальна відповідальність, пенітенціарна служба України, позбавлення волі.

В статье рассмотрены вопросы генезиса отечественного законодательства об уголовной ответственности за посягательство на нормальную деятельность органов и учреждений пенитенциарной службы во времена правления Петра I. Обращается внимание на то, что впервые в уголовном праве появляется ответственность за побег из ссылки, однако, как и в других памятниках законодательства, отсутствует норма, которая бы предусматривала ответственность осужденных за побег из мест лишения свободы, совершенный путем самоосвобождения.

Ключевые слова: Воинский Артикул, побег, генезис отечественного законодательства, ссылка, каторга, уголовная ответственность, пенитенциарная служба Украины, лишение свободы.

In the article discusses the genesis of the national legislation about criminal responsibility for infringement of the normal activities of the bodies and institutions of the penitentiary service during the reign of Peter I. Draws attention to the fact that for the first time in criminal law appears responsible for the escape from exile, however, as in other monuments legislation, there is no rule which would have provide responsibility convicted for a escapes from places of confinement, committed by to self-liberation.

Key words: Military Code, escape, the genesis of the national legislation, exile, hard labor, criminal responsibility, penitentiary service of Ukraine, imprisonment.

Постановка проблеми. У період розбудови незалежної демократичної правової української держави та формування громадянського суспільства історичне минуле, правова спадщина українського народу відіграють важливу роль. Вирішення актуальних питань, пов'язаних з кримінально-правовою охороною нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України, у великій мірі залежить від історичного досвіду, дослідження та засвоєння тих правотворчих процесів та правового матеріалу, які мали місце в Україні в минулому. Вдавання до історії дозволяє глибше і виразніше виявити існуючі проблеми досліджуваного питання.

Як вказує В.М. Трубников, інколи далеке минуле раптом додає нових барв тому, що бачимо зблизька та однобічно [1, с. 18]. Ось чому, на нашу думку, дослідження питання про кримінальну відповідальність за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби України не є можливим без його повного та всебічного дослідження в історичному аспекті.

Стан дослідження. В юридичній літературі проблеми кримінально-правової охорони нормальної діяль-

ності органів та установ пенітенціарної служби України досліджувалися у працях таких вчених, як М.І. Бажанов, І.С. Власов, А.П. Гель, В.І. Горобцов, Т.М. Добровольська, В.І. Єгоров, М.І. Загородников, О.І. Зубков, В.Д. Іванов, В.Е. Квашис, О.Г. Колб, О.І. Лукашов, К.В. Мазняк, О.С. Міхлін, Д.О. Назаренко, М.О. Огурцов, О.М. Павлухін, Ш.С. Рашковська, О.Л. Ременсон, В.К. Сауляк, О.М. Сокуренько, В.М. Трубников, І.М. Тяжкова, Ю.К. Шевелев та ін. Однак у працях цих вчених розглядалися або ж у цілому проблеми кримінальної відповідальності за посягання на правосуддя, або ж відповідальності за окремі види протидії функціонуванню органів та установ пенітенціарної служби України.

Окремі спроби ґрунтовного дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини, що посягають на діяльність установ кримінально-виконавчої системи і кримінально-правового захисту режиму відбування покарання у виправних установах та режиму тримання взятих під варту осіб, намагалися надати О.В. Бринзанська та О.І. Плужник [2; 3].

Не дивлячись на це, вважаємо, що рівень розробленості цієї проблематики не може бути визнано

достатнім. Проблеми кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України не розкриті належним чином. У світлі сказаного існує необхідність творчого осмислення проблем класифікації, законодавчого моделювання і кваліфікації злочинів проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України.

Метою статті є дослідження генезису вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби за часів правління Петра I для більш чіткого та повного розкриття сутності і розуміння цього питання.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають дослідники, епоха Петра I становила найвищий ступінь каральної суворості у всій історії російського права [4, с. 50; 5, с. 172]. Законодавча діяльність Петра I в області кримінального права характеризувалася тенденцією до посилення каральної політики у забезпеченні захисту інтересів пануючого класу [6, с. 5].

В цьому плані великий інтерес із кримінально-правових документів, що діяли на території сучасної України в період становлення абсолютизму, викликає Військовий Артикул 1715 року – оригінальний пам'ятник російського права, що зіграв велику роль у розвитку кримінального і процесуального права України. Військовий Артикул після введення його в дію не замінив Соборне Уложення 1649 року, а діяв паралельно з ним. Військовий Артикул складався з 24 глав і 209 артикулів і призначався, насамперед, для військовослужбовців та повинен був застосовуватися військовими судами. Указом від 10 квітня 1716 року Петро I поширив дію Артикула на цивільні суди, і останні застосовували його відносно цивільного населення [7, с. 290].

Військовий Артикул 1715 року ввів не тільки нові види покарань, але й значною мірою розширив застосування відомих раніше. Поряд з тюремним ув'язненням він передбачив покарання, що були пов'язані з позбавленням злочинця волі – заслання на каторгу на певний час або ж заслання на галеру. У вітчизняному законодавстві вперше з'явився вид покарання, змістом якого були не тільки ізоляція злочинця, але й використання його праці на каторжних роботах, будівництві фортець, фортів, оборонних споруджень [6, с. 5; 8, с. 327-365].

В подальшому петрівське законодавство продовжило розширювати види покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Регламентом Головного Магістра 1721 р. пропонувалося влаштування в усіх містах гамівних будинків для жебраків, безробітних та дармоїдів «ради таких людей, которые суть непотребного жития и невоздержного, яко сыновья, которые родителям своим також и учителям явятся не послушны, и от злого жития не престанут, и ни к чему доброму склонны не будут; подобно ж которые и совершенного возраста впадут в непотребное житие, учнут имени расточать, дома разорять и прочие непотребности чинить, также и рабы не потребные, которых уже никто в службу не приемлет, еще ж ленивые,

здоровые, нищие и гуляки, которые не хотят трудиться о своем пропитании, ядят хлеб вотще, и прочие сим подобные», передбачалося усіх їх «сажать в смирительные дома, кто на какое время по злым его поступкам будет достоин, и посылать их на работу, чем бы они могли пропитание свое заработать, чтоб никогда праздны не были» [9, с. 201-202].

За Петра I широкого розмаху отримала практика позбавлення волі, пов'язана з використанням праці ув'язнених на кріпосних роботах, що згодом отримали назву арештантських рот. Маючи потребу у величезній кількості робочих рук для здійснення планів перетворення Росії, уряд Петра I використовував злочинців як дармову робочу силу, яка не потребувала державних витрат, навпаки, надавала широкі можливості для отримання максимальної вигоди [6, с. 5-6; 10, с. 12-13].

Як зазначає О.Г. Демидов, за Петра I пенітенціарна система (як частина системи правосуддя) отримала новий імпульс розвитку [11, с. 21]. Розширення та удосконалення інститутів кримінально-виконавчого права в законотворчій діяльності Петра I певною мірою було обумовлено розширенням цілей покарання. До раніше сформованих – відшкодування шкоди, залякування оточуючих і ізоляції злочинців – додалися використання праці засуджених і заселення нових, освоєваних територій. Зазначені цілі знайшли своє відображення в значній кількості нормативних документів кримінальної та кримінально-процесуальної спрямованості, що з'явилися в правовому просторі періоду становлення абсолютизму [12, с. 238].

Як вказує О.М. Сапелкіна, під час такого активного і послідовного розвитку пенітенціарної системи виникла необхідність у законодавчому закріпленні кримінальної відповідальності за діяння, що порушували порядок виконання покарання у виді позбавлення волі [13, с. 16].

Втечі арештантів були найбільш поширеним явищем тюремного побуту Росії того часу. Арештанти бігли звідусіль: із заслання, з каторги, з в'язниць і тюремних замків. Криміналізація втечі, вчиненої особою, засудженою до заслання, стала підтвердженням формування системи правосуддя [11, с. 21].

Вперше кримінальна відповідальність за втечу, вчинену особою, засудженою до заслання, була закріплена в Іменному указі «Про покарання злочинців, що втекли із заслання», який був виданий 22 січня 1692 року і оголошений Стрілецькому приказу, який передбачав сім складів втечі залежно від того, за який злочин особа була засуджена до втечі, наявності знову вчинених злочинів та інших обтяжуючих обставин:

1) клеймовані злочинці, засуджені за тяжкі злочини, які після втечі не вчинили нових злочинів, підлягали биттю батоном, повторному клеймуванню на правій щоці і повторному засланню;

2) клеймовані злочинці, засуджені за тяжкі злочини, які після втечі вчинили хоча б незначний злочин, каралися смертною карою;

3) двічі клеймованим злочинцям, які повторно втекли із заслання, навіть, якщо при цьому вони і не

вчинили нового злочину, також призначалася смертна кара;

4) неклеймовані злочинці, засуджені за тяжкі злочини, після втечі піддавалися клеймуванню і засланню «с жестоким наказанием»;

5) неклеймовані злочинці, які були заслані в Сибір та в інші міста за злочини невеликої тяжкості, і які після втечі не вчинили нового злочину, підлягали жорсткому покаранню, биттю батогами і засланню в «дальние города»;

6) неклеймовані злочинці, які були заслані в Сибір та в інші міста за злочини невеликої тяжкості, які після втечі вчинили новий нетяжкий злочин, каралися «по Уложению и по новым статьям и по градским законам, кто, чего доведется»;

7) неклеймовані злочинці, які були заслані в Сибір та в інші міста за злочини невеликої тяжкості, і які після втечі вчинили новий тяжкий злочин, піддавалися клеймуванню і повторному засланню [11, с. 21-22; 13, с. 16-17; 14, с. 16-17; 15, с. 123; 16, с. 697].

Встановлювалася відповідальність і за посадові злочини в сфері забезпечення порядку доставки засуджених у заслання. Так, 15 жовтня 1692 року був виданий Іменний указ, оголошений Стрілецькому приказу боярином Троєкуровим, «Про порядок супроводження колодників у заслання і про покарання провідників, якщо умисно або з недбалості дадуть випадок колодникам до втечі», в якому встановлювалися правила етапування ув'язнених. Згідно з цим указом злочинців («колодників») за вчинені ними злочини («за злодійство свое») слід було засилати в різні міста в супроводі «... нарочных посыльщиков, заковав в кандалы и в ручные железа, а буде кандалов не достанет, и тех ковать в ножные железа, залив...». При цьому слід було «колодников вести с великим бережением» і довести їх «в целости». Указ також санкціонував покарання супроводжуваними за втрату конвойованих: «... воеводам тем посыльщикам за то чинить жестокое наказание, бить кнутом и ссылать их вместо тех ссыльных людей самих, куда велено ково посылать тех ссыльных людей, ... и тех их жен и детей ссылать с ними ж...». Таким чином, за посадові злочини покаранню піддавалися не тільки особи, що супроводжували ув'язнених, але і їх сім'ї – дружина і діти, незалежно від віку останніх [12, с. 238; 15, с. 143-144].

Наступним кроком до встановлення кримінальної відповідальності за втечу стало закріплення у Військовому Артикулі 1715 р. норм, зміст яких нагадує описані вище діяння.

Так, артикул 207 розкриває норму, аналогічну ст. 104 Соборного Уложения 1649 року та Указу від 15 жовтня 1692 року, змістом якої є недбалість, проявлена особами, яким була доручена охорона злочинця, наслідком чого стала втеча останнього, або звільнення ними арештованого злочинця без належного наказу: «Когда злодей караулу или Генералу-Гевальдигеру или профосам уже отдан, и оным онаго стеречь приказано будет, а злодей чрез небрежение их уйдет, или от них без указа отпустится, тогда оные, которые в сем виновны, вместо преступителя, имеют надлежащее наказание претерпеть». В цьому

артикулі встановлювалася невизначена санкція. Покарання залежало від вчиненого злочинцем, тобто винні підлягали тому ж самому покаранню, якому повинен був бути підданий злочинець.

Артикул 206 передбачав покарання у виді смертної кари за приховування злочинця або намагання його звільнити з метою ухилення останнім від покарання: «Никто б ни вышняго, ниже нижняго чина никаким образом не дерзал никого из неприятелей, изменника какаго, или злодея утаить, или под каким видом уводит, дабы от заслуженнаго наказания онаго освободить, под необходимою смертною казнию... Сие наказание и над оными произведено бывает, которые к сему делу вспомогали». Вважаємо, що при вчиненні зазначених вище дій покарання в виді смертної кари застосовувалося також і до самого засудженого, який таким чином намагався уникнути призначеного раніше покарання [7, с. 368, 455-456; 8, с. 365, 389].

На жаль, Військовий Артикул 1715 р. не містить норми, яка б передбачала відповідальність засуджених за незаконну втечу з місць позбавлення волі, вчинену шляхом самозвільнення, однак враховуючи каральну суворість цієї пам'ятки законодавства та оцінюючи зміст попередніх його норм, можна зробити припущення, що за вчинення таких дій особа також засуджувалася до смертної кари.

Висновки. Таким чином, провівши дослідження генезису вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби за часів правління Петра I, можна зробити висновок, що в цей період в кримінальному законодавстві з'являються не тільки нові види покарань, пов'язані з позбавленням волі, але й значною мірою розширюється застосування відомих раніше. Поряд з тюремним ув'язненням передбачалися такі покарання, як заслання на каторгу на певний час або ж заслання на галеру.

Законотворча діяльність Петра I, спрямована на розширення та удосконалення інститутів кримінально-виконавчого права, певною мірою була обумовлена розширенням цілей покарання, де до раніше сформованих – відшкодування шкоди, залякування оточуючих і ізоляції злочинців – додалися використання праці засуджених і заселення нових, освоєваних територій. Однак незважаючи на велику кількість видів покарань і способів їх виконання, ані спеціальних установ з управління виконанням всіх видів кримінальних покарань, ані спеціалізованого законодавства у цій сфері створено не було.

В цей період вперше в кримінальному праві з'являється відповідальність за втечу із заслання, однак, як і в інших пам'ятках законодавства, відсутня норма, яка б передбачала відповідальність засуджених за втечу з місць позбавлення волі, вчинену шляхом самозвільнення. Крім цього, встановлювалася відповідальність за посадові злочини у сфері забезпечення порядку доставки засуджених у заслання, а також відповідальність державних службовців, в чій обов'язки входила охорона засуджених, та інших осіб за незаконне звільнення засудженого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально-виконавче право України : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В.М. Трубников, В.М. Харченко, О.В. Лисодід та ін. ; за ред. В.М. Трубникова. – Харків : Право, 2001. – 384 с.
2. Бринзанська О.В. Кримінальна відповідальність за злочини, що посягають на діяльність установ кримінально-виконавчої системи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Бринзанська Ольга Василівна. – К., 2012. – 221 с.
3. Плужник О.І. Кримінальна відповідальність за порушення режиму відбування покарання у виправних установах та тримання під вартою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Плужник Олена Іванівна. – К., 2003. – 201 с.
4. Белослудцев В.И. Педагогические основы исправления осужденных к длительным срокам лишения свободы : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Белослудцев Владимир Иванович. – Челябинск, 2000. – 355 с.
5. Белослудцев В.И. Возникновение и развитие в уголовном праве России цели исправления лиц, лишенных свободы / В.И. Белослудцев // Проблемы права. – 2013. – № 1 (39). – С. 170–181.
6. Детков М.Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России / М.Г. Детков. – М. : Вердикт-1М, 1999. – 448 с.
7. Памятники русского права. Вып. 8 : Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в. / Под ред. К.А. Софроненко. – М. : Госюриздат, 1961. – 668 с.
8. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах / Отв. ред. тома А.Г. Маньков; под общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1986. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 512 с.
9. Реформы Петра I. Сборник документов / Сост. В.И.Лебедев. – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1937. – 378 с.
10. Перминов О.Г. Уголовно-исполнительное право : учебное пособие для вузов / О.Г. Перминов. – М. : «Былина», 1999 – 240 с.
11. Демидов О.Г. Уклонение от наказания (Уголовно-правовой и криминологический аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Демидов Олег Геннадьевич. – Рязань, 2004. – 189 с.
12. Глухова А.В. Пенитенциарное законодательство России в период правления Петра I / А.В. Глухова // Вестник Владимирского юридического института. – 2008. – № 3 (8). – С. 238–239.
13. Сапелкина Е.Н. Преступления, связанные с нарушением порядка исполнения наказания и процессуального принуждения в виде изоляции от общества : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сапелкина Елена Николаевна. – Ростов-на-Дону, 2006. – 216 с.
14. Жуйков А.Л. Уголовная ответственность за побег из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Жуйков Александр Леонидович. – Нижний Новгород, 2008. – 214 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. : В 45 т. / Под ред. М.М. Сперанского. – Т. III. 1689–1699 гг. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 694 с.
16. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства / И.Д. Беляев. – М. : Типо-Лит. С.А. Петровского и Н.П. Панина, 1879. – 730 с.